

АНАЛІЗ СТАНУ ДОСЛІДЖЕНОСТІ РОЗВИТКУ ОСВІТИ НА ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЛЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

Н.Р.Опушко

Анотація. У статті розглядається стан дослідження джерел, в яких висвітлюються питання розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX століття.

Ключові слова: історіографія, архівні джерела, чин василіан, Немирівська гімназія, Поділля.

Аннотация. В статье рассматривается состояние исследования источников, в которых освещаются вопросы развития образования на Подолье в первой половине XIX века.

Ключевые слова: историография, архивные источники, орден василиан, Немировская гимназия, Подолье.

Annotation. In the article the state is examined researches of sources, in that the questions of development of education are illuminated on Podillya in the first half of XIX of century.

Keywords: historiography, archived sources, Nemirivska gymnasium, rank of vasilian, Podillya.

Постановка проблеми. Історія шкільної справи на території Поділля першої половини XIX століття в історіографії освіти висвітлена не в повному обсязі. Недостатнє теоретичне висвітлення даної проблеми зумовлене багатьма причинами, зокрема тим, що суттєва віддаленість у часі та відсутність багатьох важливих архівних матеріалів не сприяє більш ґрунтовному та об'єктивному дослідженню теми, крім того переважна частина архівних документів є рукописними з поганою якістю або ж написані польською мовою, що також перешкоджає швидкому та якісному їх опрацюванню і тим самим ускладнює роботу дослідників. Також важливе значення у дослідженні даного питання має вивчення першоджерел, які залишили по собі очевидці того періоду, ці праці теж залишаються мало описаними, переважно з огляду на те, що доступ до деяких з них є обмеженим або й взагалі неможливим. Проте, незважаючи на вищезазначені проблеми, різним аспектам розвитку та становленню освіти на території Поділля присвячено низку досліджень як серед істориків загалом, так і серед дослідників історії педагогіки зокрема.

Тому **метою даної статті** є аналіз стану дослідженості розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX століття.

Виклад основного матеріалу. Серед найголовніших джерел, якими має користуватись дослідник, вивчаючи дане питання, є звичайно архівні матеріали. Головним чином, у даному питанні нас цікавлять архівні фонди Державного архіву Вінницької області (далі – ДАВО) та Державного архіву Хмельницької області (далі – ДАХО). Проаналізуємо фонди кожного архіву більш докладно.

Отже, в ДАВО зберігаються цікаві для дослідників матеріали, що стосуються роботи Вінницької гімназії. А саме: протоколи засідань педагогічного колективу, плани навчальної роботи гімназії, протоколи результатів екзаменів. Окрім документів, що стосуються безпосередньо навчального процесу, зберігаються також і відомості про учнів, які навчалися в цьому навчальному закладі, журнал прийому учнів до навчання і їхні прохання до прийому, свідоцтва про закінчення школи, зберігся журнал рапортів директора про шкільний порядок і покарання учнів, особові справи учнів. Є документи, які висвітлюють і господарську діяльність Вінницької гімназії. Збереглися також матеріали, що дозволяють дослідити педагогічний склад навчальних закладів і те, як проводився навчальний процес. Не численні, але все ж наявні документи про діяльність Немирівської гімназії та Барської школи, зміст цих документів розкриває здебільшого історію функціонування навчальних закладів, а не стан розвитку педагогічної думки в них.

Що стосується фондів ДАХО, то вони стосуються в переважній більшості історії діяльності Кам'янець-Подільської гімназії. Також збереглися відомості про відкриття навчальних закладів, листування з Міністерством народної освіти та попечителем Київського учбового округу, листування з Міністерством духовних справ з питань викладання в парафіяльних школах, справи про призначення, переведення та звільнення вчителів, особові справи вчителів, класні журнали, книга прибутків і видатків Кам'янець-Подільської повітової латинської школи, звіти інспекторів про діяльність народних училищ.

Серед першоджерел, присвячених становленню і функціонуванню навчальних закладів різних типів у подільському регіоні, значну частину становлять дослідження авторів XIX століття. Один із них – І.Михалевич – аналізував основні аспекти діяльності Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії у 1833-1883 рр. Іван Костянтинович Михалевич — український педагог, краєзнавець, громадський діяч. Він працював учителем Кам'янець-Подільської гімназії. Його головні праці, що стосуються нашої тематики

– це «Каменецкая гимназия: Исторические записки о пятидесятилетии ее существования (1833 — 1883)», видана у Кам'янець-Подільському 1883 року та «Подольская гимназия в Виннице», що побачила світ у тому ж Кам'янці, тільки у 1890 році. Ця праця хоч і частково, але все ж дає нам відомості про історію навчального закладу [5]. Окремі моменти становлення і діяльності навчальних закладів Поділля у 30-60-х рр. XIX ст. з'ясував Н.Мукалов у своїй праці «Народная школа в Юго-Западном крае. Историко-статистический очерк», яка видана у 1892 р. [5].

А.Лотоцький – історик, український громадсько-політичний діяч XIX ст., у своїй статті «Народное образование в Подолии в его прошлом и настоящем», яка вийшла у 1899 році у журналі «Образование», називав Поділля найбільш ображеним стосовно освіти регіоном. Він зазначає, що з початку XIX ст. вся Малоросія була покрита густою сіткою народних шкіл. Згідно зі статистичними даними румянцевського перепису, їх було понад 1000 шкіл. Навчанням у таких школах займалися у переважній більшості дяки, або семінаристи, але останні вважали викладацьку роботу несерйозною і, недовго повчителювавши, приймали духовний сан. Він зазначає, що за званням шкільних учителів вони називались «бакалярами», а як розпорядники школи – «директорами». Школи існували у сільських церквах. Утримання таких шкіл здійснювалось за кошти населення у населення. А після 1793 року, за твердженнями А.Лотоцького, освіта взагалі була залишена напризволяще: «для управления народом необходимо было кое-какое просвещение, но для исправного взноса податей, для того что бы устоять против врага на поле брани, не требовалось по тогдашним понятиям образования» - саме така характеристика стану освіти подається у його праці [2, с.73]. Остаточне закріплене потім кріпосне право стало непереборною перепорою для народної освіти: «крепостное право целых 20 миллионов народа лишило умственной жизни, естественного права на учение и мышление, проповедуя военно-крепостную дисциплину тупоумия...» [2, с.73-74].

Досить докладний опис А.Лотоцький надає школам, які здійснювали спеціальне навчання. Він стверджує, що з 1843 року почали створювати школи міністерства державного майна, які були спеціальними, адже основну увагу там приділяли каліграфії, а загальні предмети були відсунуті на другий план. В тому ж таки 1843 році був виданий указ про те, щоб поставити школу так, щоб вона могла задовольнити потреби сільського населення – релігійно-просвітницьку й господарську. До вже існуючих предметів були додані арифметика і церковний спів. При чому для вивчення церковного співу призначались окремі години, заняття повинні були проводитись не лише на слух, але й за нотами, які мали придбати самі учні. На вчителів церковного співу виділялось по 10 крб. на одного викладача на рік.

Крім того, у праці А.Лотоцького знаходимо інформацію про становлення жіночої освіти на території Поділля. Він зазначає, що саме в кінці 40-х років XIX ст. було звернуто увагу на освіту дівчаток. Видано розпорядження, в якому дозволялось дівчаткам безперешкодно відвідувати школи. Якщо в повіті було більше 25 дівчаток, які виявили бажання здобувати освіту, то для них відкривали особливу школу для навчання корисному рукоділлю. Наставницям у таких школах платили по 75 крб. на рік, а на їхній інвентар виділялось по 10 крб. на рік. У школах, де дівчатка навчались разом з хлопчиками, наставниці отримували по 20 крб. на рік. Курс навчання складав три роки і тривав з 1 вересня по 1 травня [2, с.76]. Про історію першої у Подільському регіоні школи вищого типу – Немирівську гімназію – ми можемо дізнатися із спогадів М.К.Чалого, який свого часу перебував у цьому навчальному закладі і свої спостереження виклав у книзі «Мои воспоминаия о пребывании в Немировской гимназии» (1876 р.).

М.К.Чалий згадує про учителя математики О.Волковського, який збирав фольклор і записав понад 600 казок та бувальщин, учителя російської словесності І.Я.Шульгіна, латинської мови фон Мерса, історії – Модзалевського, математики – Т.Пристюка. М.Чалий писав, що тоді ще не було посібників з дидактики та виховання, тому викладачі працювали, виходячи з власного розуміння своїх обов'язків [13, с.12]. Цікавився питанням розвитку освіти на території Поділля, щоправда другої половини XIX ст., І.В.Сесак: у 1999 році виходить його дослідження, яке має одноіменну назву «Освіта на Поділлі» у двох частинах. У його статті «Освітні заклади Поділля у другій третині XIX ст.» висвітлюються питання виникнення та діяльності різних навчальних закладів краю в 30-50 роках XIX ст. Показано антинародну, русифікаторську політику царизму в галузі освіти, її становість і обмеженість, стверджується, що це були російські школи на подільській землі [5].

Історію розвитку польської освіти на території Поділля, а головним чином про освіту католицьких духовних орденів, ми можемо дізнатися з праць Б.М.Хіхлача, І.Патрила, які приділяли увагу цьому питанню. Зокрема вони зазначають, що значних успіхів на освітянській ниві досягли василіани. Їхня духовно-навчальна праця ділилася на: 1) василіанські студії для власних членів; 2) семінарії для епархіальних священиків; 3) школи для молоді; 4) парафіяльні школи [6, с.183].

Початкову освіту діти отримували в школах при церквах, якими опікувався місцевий дяк, а священник наглядав за його освітньо-виховною діяльністю. У таких школах навчалося до 20 дітей, які вивчали буквар, Псалтир та Часослов, церковний спів, катехизм, а також початки арифметики [7]. На Поділлі Василянський чин тримав шість шкіл: Барську, Вінницьку, Кам'янець-Подільську, Сатанівську та Шаргородську. Крім того, ченці Маліївського монастиря Чину Святого Василя Великого (ЧСВВ) викладали в місцевій латинській школі [6, с.186].

Освітня діяльність уніатських священнослужителів у церквах та початкових школах провадилася церковнослов'янською мовою з українською вимовою. Натомість у василянських школах навчання здійснювалося лише латиною та польською. Крім того, тут вивчали декілька іноземних мов, як-от: французьку, німецьку [7].

Згідно з дослідженнями того ж таки Б.М.Хілача, із введенням у 1804 році Статуту навчальних закладів на Поділлі відкриваються парафіяльні і повітові училища Міністерства народної освіти. Лише за один рік у губернії було відкрито 21 училище, в тому числі в таких містах, як Вінниця, Брацлав, Кам'янець-Подільський та ін. На 1825 рік у Подільській губернії існувало вже 44 парафіяльні школи. Навчальні дисципліни в них були такі: чистописання й правопис, польська, латинська, німецька, французька, російська мови, географія, стародавня і російська історія, у деяких училищах вивчали музику і малювання. Так, у 1804 році з 1458 учнів Барської, Вінницької, Кам'янець-Подільської, Немирівської шкіл російську мову вивчали 437 учнів, німецьку – 314, французьку – 509, малювання – 79, музику – 172 учні [7].

З прийняттям нового Статусу середніх і нижчих навчальних закладів (1828 р.) було різко обмежено свободу творчості й самодіяльності у навчальному процесі. Відповідно до нього освіта стала становою. Кожен тип школи мав давати завершальну освіту для дітей того стану, для якого він призначався. Наступність між початковою, середньою і вищою школами, яка передбачалася Статутом 1804 року, було ліквідовано. Діти нижчих станів мали доступ лише до церковнопарафіяльних шкіл. Для дітей купців, ремісників, міщан створювалися трикласні повітові училища з широким курсом навчання. Гімназії залишалися привілейованими навчальними закладами для дворянських дітей.

Що стосується історії польського шкільництва на території Поділля в першій половині XIX ст., то це питання досліджував Ю.Поліщук, він зазначає, що після приєднання Правобережної України до Російської імперії політика царського уряду в галузі освіти була спрямована на посилення русифікації і підкорення усіх верств населення російському самодержавству. Він описує історію знищення польської школи на території подільського регіону в першій половині XIX ст. і заміни її на російську систему освіти [1, с. 6-21]. Про початкову освіту на території Поділля в першій половині XIX ст. дізнаємось з досліджень О.П.Удода, також його увага приділялась парафіяльним школам краю наприкінці XVIII – першої половини XIX ст. [9].

Також про діяльність середніх та початкових навчальних закладів дізнаємось з досліджень М.Г.Вороліса та О.М.Вороліс. У своїх працях історики зазначають, що у 40-х і першій половині 50-х рр. XIX ст. існувала різноманітність, неузгодженість у характері навчального процесу гімназій. Помітним було прагнення підвести їх до вищого рівня викладання наук. Навіть у житті одного й того самого навчального закладу були значні коливання: періоди розвитку в його діяльності змінювались періодами занепаду. Діяльність гімназій значною мірою залежала від того, як далеко знаходились вони від культурного й адміністративного центру. Після 1848 року посилюється реакційність освітньої політики уряду. Освіту народу вважали потенційною політичною загрозою державного ладу. В 1849 році було прийнято новий Статут гімназій, яким передбачалося подальше посилення станового характеру школи.

На чолі навчальних округів було поставлено попечителя, до обов'язків якого входило наглядати за навчальними закладами. У підпорядкуванні попечителів округів були куратори ліцеїв та гімназій, інспектори приватних і казенних училищ [8, с.40]. У період ліберального правління Олександра I активною освітньою діяльністю на Правобережній Україні займався польський поміщик Тадей Чацький. У 1807 році він заснував едукативну комісію, яка збирала кошти на освіту. Всього під його керівництвом було відкрито понад 160 шкіл.

Історію загальноосвітньої школи на території Поділля висвітлено у дослідженнях Л.М.Дровозюк. У її працях, зокрема зазначається, що у 1813 році у Вінниці було відкрито Подільську губернську гімназію з польською мовою викладання. Вона мала шість класів, бібліотеку, ботанічний сад та кабінети. При ній діяло парафіяльне училище, в якому застосовувалася белл-ланкастерська система навчання, що давало можливість одночасно навчати грамоти велику кількість учнів. За дисципліною в училищі наглядав цензор – учень, який відзначався гарною поведінкою, а за навчанням – аудиторі, які попередньо отримавши урок учителя, навчали своїх товаришів. Вони ж і виставляли їм оцінки. Дисципліна у школі була суворою – практикувались часті покарання за найменшу провину [3].

У підготовчих класах гімназії викладалися польська і латинська граматики, географія та арифметика. У чотирьох старших класах вивчали вищу арифметику, геометрію, логіку, природознавство, хімію, етику, історію, географію, загальну і польську літературу, французьку, німецьку та російську мови [3]. У 1832 році у Вінниці в приміщенні єзуїтського монастиря була відкрита російська чоловіча гімназія. Про неї залишив спогади М.К.Чалый, який викладав у гімназії.

На другу найбільш відому гімназію на Вінниччині, якою була Немирівська, звертає свою увагу Л.М.Дровозюк, зазначаючи, що цей навчальний заклад бере початок з відкритого у 1786 року Вікентієм Потоцьким уже згаданого училища для збіднілих дворян. У той час у школі навчалося лише дванадцять учнів. Після смерті Т.Чацького це училище було перетворене на чотирикласне повітове за російським шкільним статутом 1804 року. У 1834 році в Немирові було знову відкрито дворянське училище, яке у 1838 році стараннями графа Болеслава Потоцького було перетворене на гімназію, для будівництва приміщення якої був запрошений Ф.Мехович [3]. До історії створення та функціонування Немирівської гімназії також звертаються О.С.Барнасюк та І.М.Романюк, але їхня праця «Історія Немирівської гімназії (кінець XVIII-поч.XIX ст.)» стосується переважно історії навчального закладу, а не педагогічної системи школи [4].

Висновки. Ми проаналізували історіографічні джерела, що стосуються історії розвитку освіти на Поділлі в першій половині XIX століття. Як ми бачимо, дане питання є досить актуальним і привертає до себе увагу дослідників, але найважливіші і найцінніші для дослідника архівні матеріали все ще залишаються не достатньо дослідженими. Мало проаналізованими є також першоджерела, що стосуються даного питання. Історія розвитку освіти саме першої половини XIX ст. на території Поділля висвітлюється дотично, в контексті історії освіти всього XIX ст. Як бачимо з проаналізованої літератури, багато уваги приділяється історії виникнення навчальних закладів, але все ще практично не з'ясованою залишається безпосередньо педагогічна думка та структура навчального процесу цих навчальних закладів. Саме це стає стимулом для глибшого і докладного опрацювання історичних джерел і висвітлення в науковій літературі.

Література

1. Поліщук Ю. Боротьба царизму проти польського шкільництва у Правобережній Україні та заміна його на російську систему освіти (кінець XVIII – перша половина XIX століття) / Ю. Поліщук // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України : Збірник наукових праць. – К., 2007. – Вип. 33. – С. 6-21.
2. Лотоцкий А. Народное образование в Подолье в его прошлом и настоящем / А. Лотоцкий // Образование. – 1899. - №4. – С.73.
3. Дровозюк Л.М. З історії загальноосвітньої школи на Поділлі у XVI – п.п.XIX ст.. / Л. М. Дровозюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: педагогіка і психологія. – Вип. 5. – 2001. – С. 128-131.
4. Барнасюк О.С. Історія Немирівської гімназії (кінець XVIII-поч.XIX ст.) / О. С. Барнасюк, І. М. Романюк // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. (Ред. кол. : Кравець М.М.) – Вінниця, ДП ДКФ. – 2005. – 324 с.
5. Сесак І.В. Освітні заклади Поділля у другій третині XIX ст. / Електронний ресурс. – Режим доступу: www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Onkp/2009_14/14_02.pdf
6. Патрило І. Нарис історії Василян від 1743-1839 рр. / І. Патрило // Записки Чину Святого Василя Великого. – 1988. – Т.13. – С.183 – 283.
7. Хіхляч Б.М. Василянські школи на Поділлі : становлення, діяльність, ліквідація (XVIII – перша третина XIX ст.) / Б.М.Хіхляч // Освіта, наука і культура на Поділлі : Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – Т.10 : Матеріали шостого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі» - С. 239-248.
8. Вороліс М.Г., Вороліс О.М. Освітній та культурний розвиток Поділля в XIX ст.. / М. Г. Вороліс, О. М. Вороліс // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Серія: Історія : 36. наук. пр. / За ред. проф. Грогорчука П.С. / - Вінниця, 2002. – 279 с. – С.40-42.
9. Удод О.П. Початкова освіта на Поділлі наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / О. П. Удод // Тези доповідей VII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1986. – С.49.
10. Вороліс М.Г. Особливості навчання і виховання учнів у середніх закладах Поділля в XIX ст. / М. Г. Вороліс // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Серія: Історія : 36. наук. пр. / За ред. проф. Грогорчука П.С. / - Вип. 9. – Вінниця, 2005. – С.244 - 247.
11. Павлюк В. Стан польської освіти на Правобережній Україні на початку XIX ст. / В. Павлюк // Національні меншини Правобережної України. 36. наук. пр. – Т. 18. – Житомир, 1998. – С.108.
12. Хіхляч Б.М. Василянські школи на Поділлі : становлення, діяльність, ліквідація (XVIII – перша третина XIX ст..) / Б. М. Хіхляч // Освіта, наука і культура на Поділлі. 36. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – Т.10 : Матеріали 6 круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі» - С.239-248.
13. Чалый М.К. Воспоминания 1844-1852 / М. К. Чалый // Из «Киевской старины». – К., 1895. 141 с.